

ETAPE ALE PROCESULUI DE INTEGRARE SPAȚIALĂ PĂSTORIT—CULTIVAREA PLANTELOR ÎN SATELE CU PĂSTORIT LOCAL-AGRICOL DIN NORDUL TRANSILVANIEI. IMPLICAȚII TIPOLOGICE

IOAN AUGUSTIN GOIA

Enunțată nuanțat, sugerată doar ori servită cititorului drept postulat, ideea existenței la români a unui vechi raport de complementaritate între creșterea animalelor și cultivarea plantelor se regăsește în majoritatea lucrărilor de specialitate aparținând etnografilor sau agronomilor. Surprinde însă faptul că aceiași cercetători rămân, din diferite motive, la nivelul enunțului ori demonstrației parțiale, fără a se angaja într-o încercare de analiză *cantitativă* a raportului menționat. Printre cauze am include și tendința hiperspecializării, care conduce la abordarea — în vederea analizei — doar a fenomenelor din aceeași clasă, modalitate care înlesnește și clarifică demersul științific, facilitând formularea unor concluzii finale pertinente. În cazul nostru, majoritatea cercetătorilor istoriei agriculturii — agronomi ori etnografi¹ — s-au concentrat asupra modalității de cultivare a unui spațiu umanizat, asupra problemei epuizării inevitabile a fertilității acestui spațiu, asupra posibilităților de refacere a fertilității, stabilind, în funcție de aceste elemente și de altele, conexe (pulsul demografic, nivelul tehnic) „sistemele de agricultură“. O asemenea tratare a problemei crează impresia unei dezvoltări unidirecționale, cultura plantelor apărând ca unic și veșnic motor al dezvoltării economice a comunității sătești românești — indiferent de epocă —, etapele introducerii în cultură a noi spații agricole constituind tot atâtea trepte în emanciparea economică a acestei comunități. O asemenea imagine — absolut corectă pentru vestul Europei — nu poate fi suprapusă fără riscuri realității românești deoarece aici coordonatele spațiale, demografice și economice au fost altele. Dacă referitor la realitățile vest-europene se putea considera — la un moment dat — că animalele erau „un rău necesar“ de care cultivarea plantelor nu se putea dispensa², realitățile românești prezintă pe secvențe lungi de timp situația inversă, condiționarea obiectivă a acestui fenomen fiind indiscutabilă.

Pe de altă parte, în tabăra etnografilor care au abordat domeniul creșterii animalelor în general și al păstoritului (cu sensul cunoscut de „creștere a oilor“) în special, interesul deosebit acordat păstoritului de munte și celui transhumant în dauna puțin — spectaculosului păstorit local-agricol a întârziat abordarea sistematică a problemei complementarității spațiale a celor două ocupații de bază, complexitatea relației dintre ele datorându-se tocmai desfășurării lor în spațiul *limitat* al hotarului

satului. Or, ambele forme de păstorit amintite presupun ieșirea animalelor din hotarul satului, fiind, deci, prea puțin relevante sub aspectul urmărit de noi.

Dată fiind absența izvoarelor narative și raritatea ori imprecizia izvoarelor documentare referitoare la viața economică a comunităților sătești nord-transilvănene în primele secole ale mileniului nostru, cercetătorii sunt nevoiți să completeze prin deducții vastele spații albe rămase în cursul tentativei de reconstituire diacronică a fenomenului respectiv. Credem că acest tip de demers este inevitabil în cercetarea domeniului ales de noi dar considerăm că o asemenea acțiune își va atinge scopul doar în măsura în care va introduce în ecuație cât mai multe elemente ce țin de logica internă a fiecărei ocupații, cercetarea etnografică deținând o poziție privilegiată în depistarea și asamblarea elementelor din această categorie.

Deși investigația noastră vizează — în principal — spațiul situat în nord-vestul unei linii imaginare care unește depresiunea Beiușului cu masivul Rodnei (fostele domenii feudale Ciceiu, Chioar, Cehu-Silvaniei, Baia-Mare, Arduș, Țara Oașului, Șimleu, Oradea, Beiuș³) vom fi nevoiți să apelăm — în lipsa unor indicii suficiente — și la informații referitoare la o zonă geografică mai largă, cuprinzând — în măsura în care analogiile se impun — atât restul Transilvaniei cât și teritorii situate la sud și la est de Carpați.

Demersul analitic merită să clarifice natura relațiilor spațiale dintre cultivarea plantelor și creșterea animalelor în satul românesc tradițional trebuie să pornească — credem — de la definirea genezei și destinațiilor inițiale ale *întregului spațiu sătesc* în cadrul căruia s-au consumat cele două activități fundamentale. Deoarece abordarea diacronică a acestei probleme se impune, trebuie să pornim de la constatarea că în momentul menționării sale în primele documente spațiul satului transilvănean apare ca *hotărnicit*, deci *limitat teritorial*. Chiar când nu amintesc semne de hotar mai vechi, donațiile regale conțin o descriere a hotarului după un tipic ce atestă preexistența unei acțiuni anterioare de hotărnicire. Fără a fi imuabil, fix, traseul acestor hotare respecta o anumită logică economică și geografică conform căreia teritoriul hotărnicit trebuia să posede toate categoriile de teren indispensabile locuirii, căi de comunicație, acces la un curs de apă, unitate morfo-geografică. Într-o asemenea arie hotărnicită primele documente scrise menționează frecvent terenurile arabile („pământurile de arătură⁴”), fânețele și pădurile, adică cele trei categorii fundamentale de teren: 1) spațiul neintrodus în cultură, disponibil pentru umanizare (pădurea), 2) spațiul umanizat cultivat (terenul arabil), dobândit prin defrișare, 3) spațiul umanizat pastoral (pășunea și — mai ales — fâneața indispensabilă iernării unui șeptel al cărui număr tocmai suprafața și calitatea fâneței îl stabilea, transhumanța fiind un fenomen local, condiționat istoric)⁴. Fânețele au fost obținute și ele prin defrișări succesive, pădurea constituind acel element al spațiului hotărnicit pe scama căruia s-a extins, treptat, spațiul umanizat. Faptul că pășunile — spațiu umanizat pastoral — lipsesc uneori din enumerare, spre deosebire de fânețe, sugerează o anumită ierarhizare operată de donator în favoarea fânețelor, reflex al mentalității unei epoci în care păstoritul sedentar, bazat pe *iernarea pe loc*, era curent.

Problematika trasării hotarelor satești

Abordând problema vechimii hotarelor de sat și pe cea a structurii teritoriale a satelor românești dinafara arcului carpat, H. H. Stahl menționează atât teoria lui Radu Rosetti, conform căreia hotarele interesate au fost trasate odată cu întemeierea satelor⁵ cât și obiecțiile lui T. Pamfile cu privire la această teorie: „Pentru întâile timpuri hotarele nu se puteau arăta, deoarece între două sate se întindea *pustiul*, care la început nu era al nimănui“ deci „... nu vedem pricina pentru care satul trebuia să-și determine de la început hotarul său“⁶. La rândul său, H. H. Stahl descoperă în structura satelor „însurările“ argumentele existenței unei intenții de împărțire egalitară între sate a unui teritoriu vast, cândva devălmaș. Deoarece posibilitatea lotizării unui spațiu atât de vast de către un stăpân unic (latifundiarul, statul) îi apare ca exclusă, documentele scrise nementionând asemenea operații, autorul atribuie existența satelor „însurările“ fazei „... de dizolvare a ginților pe triburi“ în „... momentul în care aceste triburi se desfac intern, teritorializându-se pe comune satești“⁷. Analiza magistrală făcută de autor procesului de disoluție a „confederației de ocol“ vrâncene oferă date convingătoare în sprijinul acestei ipoteze.

Revenind la aserțiunile lui T. Pamfile am remarcat necesitatea unei nuanțări, chiar dacă acestea s-ar referi exclusiv la sate create „în pustie“, sate puțin numeroase, conform statisticii citate de H. H. Stahl⁸. Credem că trebuie făcută o distincție între ceea ce am numi „arealul comunitar în sens larg“ și „arealul comunitar umanizat“, ultimul constituind o subdiviziune a celui dintâi. „Arealul comunitar în sens larg“ ar reprezenta, în opinia noastră, teritoriul pe care orice comunitate umană îl marchează, printr-un reflex social, suprafața sa depinzând de pulsul demografic comunitar ce generează o anumită capacitate de apărare și administrare a spațiului însușit. „Arealul comunitar în sensul larg“ tinde să atingă granițele unui „areal comunitar ideal“ dar tendința sa de expansiune va fi limitată de contactul cu un alt areal comunitar, produs al altui puls demografic. În cazul unei populații mai puțin dense, omogene etnic, contactul a două comunități teritoriale putea fi lax, între ele interpunându-se vaste spații neumanizate (pădure, stepă), indiferente ambelor câtă vreme depășeau posibilitățile lor de apropiere.

Corespunzând unei ipotetice perioade prestatiale aceste areale, variabile ca întindere, în funcție de raportul de forțe existent la un moment dat, ar fi putut fi confirmate de puterea statală sau ar fi putut fi redimensionate, opțiunea depinzând de conjunctura de constituire a respectivului stat.

„Arealul comunitar umanizat“ s-ar numi acea parte — mică inițial — a „arealului comunitar în sens larg“, introdusă în cultură sau uz prin munca membrilor comunității. Ritmul extinderii acestuia ar depinde de tonusul demografic, de nivelul social-economic al comunității și de conjunctura istorică, evoluția ascendentă nefiind obligatorie ci putând fi marcată de fluctuații. Nici măcar în secolul al XIX-lea „arealul comunitar umanizat“ nu a reușit să atingă întotdeauna granițele mai largi ale „arealului comunitar în sens larg“. Suprapunând noțiunea de „sat“ noțiunii de „areal umanizat“, T. Pamfile simplifică problema genezei ho-

tarelor satelor românești imaginând popularea unor vaste teritorii virgine printr-un fel de „descălecarea în pustie“. Studiind însă documentele moldovene anterioare anului 1450, H. H. Stahl constată că doar 43 de sate din cele 755 menționate documentar au fost întemeiate „în pustie“⁹ iar dintre cele „pustii“ multe reies a fi fost sate „pustiite“, nu terenuri virgine.

Particularitățile instituirii autorității statale în Transilvania (prin cucerire străină și prin introducerea consecutivă a unei jurisdicții de tip apusean) ar fi putut modifica — teoretic vorbind — în mai mare măsură decât la sud de Carpați hotărnicirile sătești prestatate. Deoarece documentele de secol XII—XIII nu ne dau indicii în acest sens, am putea presupune că eventualele schimbări nu afectau atât hotarele satelor — trasate de comunitate, în general, după criterii obiective, verificate timp de secole — cât ariile „suprasătești“ mai largi, susceptibile a crea domenii feudale de tip apusean. Dacă eventuale „confederații“ de tip Vrancea ar fi existat — ipotetic — în Transilvania cucerită, ele ar fi sucombat prin fragmentare și includere în domeniile feudale nou create, trasarea hotarelor satelor succesoare rămânând în sarcina noilor stăpâni. Absența din documente a oricăror referiri la o asemenea operație ca și menționarea fără echivoc — încă din primele documente — a *satului* ca unitate socio-economică distinctă ne determină să admitem că momentul cuceririi găsisse satul transilvănean în faza obștii teritorializate, deja hotărnicită.

Problema vechimii hotarelor sătești transilvănene ne apare ca fiind importantă în primul rând pentru clarificarea vechilor raporturi teritoriale între comunitatea sătească și stăpânul feudal. Dacă sesiile iobăgești și parcelele domeniiale se întretaie în vatra și hotarul satului, teritoriul neumanizat suplimentar — pădurea, în cazul Transilvaniei, dar și stepa, mlaștina — aparținea acelei părți care reușea să-l umanizeze, adică — în principal — țăranului. Această situație, materializată, conform cutumiei, prin trecerea în proprietatea țăranului a terenurilor defrișate prin muncă proprie, lasă la discreția comunității țărănești — pentru o lungă perioadă de timp — procesul de extindere a spațiului umanizat și, implicit, de lărgire a hotarelor cultivate. Datorită acestui spațiu disponibil, pentru secole în șir amplificarea teritoriului sătesc umanizat a fost condiționată doar de pulsul demografic și de nivelul tehnic și social-economic, lipsa de spațiu propriu-zis nefiind semnalată. Abia tendința de creare și extindere a rezervei feudale în secolul al XVI-lea¹⁰ pe de o parte, combinată cu explozia demografică din secolul al XVIII-lea, pe de altă parte, generează „foamea de spațiu“ cunoscută în Occident mult mai devreme.

Acestui moment de răscruce în evoluția spațială a satelor transilvănene este normal să-i fi corespuns o schimbare în tehnica de *utilizare* a spațiului umanizat, schimbare sugerată de bibliografia problemei. Vom insista mai întâi asupra tehnicii de utilizare a spațiului sătesc într-o primă perioadă, cea a genezei satelor transilvănene și a extensiunii numite de noi „organice“ a spațiului umanizat.

I. FAZA EXTENSIUNII ORGANICE A SPAȚIULUI UMANIZAT

Ponderea spațială a creșterii animalelor și cultivării plantelor în cadrul unui hotar sătesc în extensie teritorială este dificil de stabilit în Transilvania anterior cartărilor austriece de secol XVIII dar chiar și ulterior lor, deoarece destinațiile diferitelor terenuri nu pot fi reconstituite cu exactitate. În această situație suntem nevoiți să recurgem la argumente de ordin etnografic, în așteptarea unor viitoare date statistice cuprinzătoare. Pentru estimarea relației spațiale păstorit — cultivarea plantelor în această primă perioadă istorică socotim necesar să includem în ecuație următorii factori:

— gradul de dependență a celor două ocupații față de cuantumul forței de muncă

- gradul de dependență față de nivelul tehnic al uneltelor
- gradul de dependență față de condițiile climatice
- gradul de dependență față de accidentele social-istorice
- gradul de implicare etico-religioasă
- gradul de implicare social-juridică

Gradul de dependență a cultivării plantelor și păstoritului față de cuantumul forței de muncă îmbracă două aspecte: a) cel al muncii depuse pentru obținerea unui teren adecvat ocupației respective și b) cel al muncii depuse în vederea obținerii beneficiului material vizat.

Referitor la aspectul a), cercetătorii fenomenului sunt unanimi în a remarca extinderea terenului agricol și pastoral în dauna pădurii. Existența toponimelor „Arsură“, „Secătură“, „Ciungi“, „Laz“, „Curătură“¹¹ este considerată o dovadă clară a acestei acțiuni. Am repeta aici că primele două toponime indică doar o acțiune de îndepărtare a trunchiurilor și abia ultimul termen, „Curătură“ (cărui i se adaugă de către unii specialiști și termenii „Laz“ și „Runc“, considerați a avea același sens deși „Laz“ apare în Transilvania cu sens de *fânaț* obținut prin defrișare¹², implică în plus și o acțiune *asupra terenului*, *curățat* prin extragerea rădăcinilor. Practica țărănească a ultimului secol, cunoscută din informații directe, dovedește că prima fază a defrișărilor în „pădure bătrână“ („Arsură“, „Secătură“) furnizează — cel puțin pentru primii 3 ani după defrișare — spațiu exclusiv sau preponderent pastoral. În acest răstimp rădăcinile copacilor sau arbuștilor putrezesc, „se coc“, putând fi extrase mult mai ușor ulterior. Dacă ne putem imagina — pentru neolitic — o agricultură cu săpăliga făcută printre buturugile arse, o asemenea practică ar fi fost contraproductivă în perioada feudală, chiar timpurie, în care plugul — ce pretinde spații complet degajate — se generalizase. Chiar dacă asemenea practici s-au păstrat în zonele montane abrupte, în care aratul era imposibil, ele constituiau excepția, nu regula. Ceea ce se realizase prin secure și foc se consolida prin pășunatul turmelor de oi și de capre care distrugau în fașă tentativele de lăstărire. Toponimul „Ciungi“, frecvent și în satele din nordul Transilvaniei, ne apare și el legat de utilizarea inițial pastorală a terenului respectiv¹³. Am semnalat — în același sens — legătura pe care unii informatori în vârstă din zona Meseș o fac între acest toponim și peisajul silvic specific rezultat în urma recoltării frunzelor pentru iernarea oilor (copaci fără crăci, rămași în picioare).

Abia a doua fază a defrișării — extragerea rădăcinilor — implica acea muncă dură, recompensată prin trecerea terenului în proprietatea celui ce o depusese și finalizată prin *ararea* suprafeței proaspăt obținută și intrarea ei — doar temporară, subliniem — în circuitul *agricol*. Din cele expuse reiese în mod evident ascendentul (cronologic și de efort) pe care creșterea animalelor — necesitând doar executarea primei faze a defrișării — îl dobândește (în ceea ce privește rapiditatea câștigării de noi spații utile) asupra culturii plantelor, care necesită consumarea ambelor faze ale defrișării. Obținerea relativ lesnicioasă a noi terenuri pastorale pe măsură ce altele, vechi, erau atrase treptat în sfera cultivării plantelor a permis ramurii creșterii animalelor conservarea unui avantaj teritorial în raport cu ramura concurentă în întreaga primă perioadă a extinderii organice a spațiului umanizat. Acest avantaj teritorial era cu atât mai pronunțat în acea perioadă cu cât o mare parte a terenului arabil primea — pentru perioade de timp ce ajungeau la 20 de ani — utilizări pastorale. La o rotație de 4 ani cultivare succesivă și 20 de ani odihnă¹⁴ raportul teren agricol în cultură-teren agricol în odihnă, deci cu utilizări pastorale, este de 1 la 4. Putem presupune că cele mai fertile terenuri din cele 4 părți odihnite erau utilizate ca fânețe iar suprafața acestora depindea nu atât de suprafața terenului disponibil cât de cunoscutele de forță de muncă necesar valorificării lor. Putem să deducem deci că frâna dezvoltării numerice explozive a șeptelului în cadrul păstoritului local-agricol consta, în principal, în *posibilitatea limitată de iernare*, care depindea nu atât de resursele spațiale cât de lipsa forței de muncă necesară pentru a le valorifica în întregime, lipsă accentuată de necesitatea executării lucrărilor specifice într-o perioadă *optimă* scurtă, care nu putea fi depășită fără a perturba întreg calendarul lucrărilor anuale.

Și sub aspectul b) (al muncii specifice depuse în vederea obținerii beneficiului material vizat) avantajul creșterii animalelor asupra cultivării plantelor este considerabil. Doi păcurari păzesc și exploatează optim, în cursul unui întreg sezon pastoral, o turmă obștească de 300—350 oi, reunind animalele a 20—30 de familii iar întreaga cireadă a unui sat (200—300 capete) putea fi păzită de un singur om. Asigurarea cu furaje pentru iarnă pretindea depunerea unui efort direct, personal, dar acesta, deși dur, era de scurtă durată și nu putea fi comparat cu chinuitoarea trudă individuală și familială depusă la arat, semănat, secerat, treierat etc.

Dacă productivitatea muncii în agricultură depindea hotărâtor de nivelul tehnic al uneltelor, incluzând totodată o componentă intuitiv-pragmatică puternică (observarea ciclurilor naturale, a calității solurilor și plantelor etc.), productivitatea în domeniul creșterii animalelor depindea în foarte mică măsură de nivelul tehnic al uneltelor și în mai mare măsură de componenta intuitiv-pragmatică, însumând observații străvechi dar perene — unele transmise din stadiul vânătoresc — asupra comportamentului animal, asupra relației mediu natural-rasă etc. Introducând în relația cu natura elementul „artificial” (unealta), cultura plantelor va păstra secole în șir un handicap față de creșterea animalelor, ocupație „naturală”, „organică”, în consonanță deplină cu mediul ambiant. Acest handicap s-a materializat într-o rentabilitate redusă a cultivării

plantelor în comparație cu creșterea animalelor, realitate demonstrată de piața transilvăneană medievală, unde marfa solicitată prioritar era cea vie, care se autotransporta (surmontând dificultățile căilor de comunicație dificile) din zone în care cererea — în absența aglomerațiilor urbane — nu se născuse încă spre zone în care aceasta deja exista. Absența cererii de mari cantități de produse cerealiere pe piața transilvăneană anterior secolului al XVIII-lea ca și incapacitatea producerii lor în surplus considerabil anterior introducerii porumbului (urmat de cartof) au condus în aria transilvăneană tipică (deluros-muntoasă) la o optică inversă celei din vestul Europei, cultura plantelor fiind aici acel „râu necesar” în timp ce creșterea animalelor a asigurat familiei țărănești — întotdeauna — surplusul necesar valorificării pe piață și obținerii banului.

În ciuda acestei realități, tradiția sedentar-agricolă a populației românești transilvănene și *caracterul ei creștin*, implicând interzicerea consumării produselor de origine animală în perioadele de post¹⁵ — considerabile ca pondere — au determinat — alături de alți factori — menținerea preocupărilor agricole și a tendinței sporirii productivității în acest domeniu. Relația creștinism—agricultură este evidentă în spațiul Europei centrale și estice unde nomadismul pastoral bulgar, maghiar, peceneg, cuman a dispărut în urma creștinării acestor populații. Prescripțiile creștine au avut un efect stimulatv asupra cultivării plantelor, fără a frâna dezvoltarea ramurii creșterii animalelor, practici restrictive, analoage celor islamice, lipsind.

Cadrul social-juridic a acționat în mod diferit asupra celor două ocupații. Astfel, dijma cerealiară a avut un caracter stimulatv pentru cultura plantelor câtă vreme cererea de cereale pe piață era mică iar țăranul tindea să producă doar pentru consumul propriu. Quinquagesima clasică însă, aplicată unui număr de animale ce depășea necesarul unei familii nu stimula sporirea numărului de oi (nu este exclus ca această dare să fi fost inițial comunitară, nu individuală). Este și motivul pentru care în aria nord-transilvăneană a păstoritului local-agricol quinquagesima a fost cerută, la un moment dat, cu valoare de decima¹⁶ (o oaie din 10), ținându-se tocmai cifra ce acoperea nevoile de brânză și lână ale unei familii, în scopul obținerii unui avantaj la impunere.

Comparând în continuare cele două ocupații fundamentale trebuie să remarcăm mai mare grad de dependență a cultivării plantelor de condițiile climatice. O eventuală secetă catastrofală locală compromitea întreaga recoltă în timp ce animalele puteau fi deplasate la munte, la pădure, spre lunci. Alternativa iernării exclusiv cu frunzare era frecvent folosită în asemenea cazuri, salvând șeptelul de distrugere până la intrarea în noul ciclu de vegetație¹⁷.

Creșterea animalelor își păstrează ascendentul asupra cultivării plantelor și în ceea ce privește gradul de adecvare la condițiile istorice proprii cvului mediu românesc. Declanșate anume în perioada imediat următoare recoltării cerealelor, năvălirile tătaroturcești aveau ca principal efect jefuirea rezervelor de cereale — dificil de transportat rapid în zonele ferite — în timp ce turmele — mobile și ușor de ascuns — aveau șanse sporite de a fi salvate.

În urma celor expuse sperăm că a fost evidențiat suficient de convingător avantajul „de start” al ramurii creșterii animalelor în raport cu ramura cultivării plantelor în această primă fază de dezvoltare a hotărâului satului românesc.

Cum își imaginează specialiștii raportul păstorit—cultivarea plantelor în această fază?

Majoritatea lucrărilor din domeniu abordează prioritar problema obținerii — prin defrișare — de noi terenuri pentru cultivarea plantelor creând astfel impresia că terenurile cu utilizare pastorală ar proveni în majoritate din terenurile agricole lăsate la odihnă¹⁸. Această transformare a ramurii culturii plantelor în unic „motor al umanizării” ni se pare exagerată, o parte dintre motive fiind invocate anterior. Existau și defrișări întinse pastorale¹⁹ iar în zonele accidentale premonitane — zone de intensă și veche locuire — defrișările cu această destinație erau inevitabile deoarece — în pas cu creșterea demografică și cu constituirea prin rapt a alodiilor — terenurilor cu funcții pastorale plasate avantajos (înșorite, pantă lină, planeitate) erau arate treptat, trebuind să fie înlocuite cu noi terenuri cu destinație similară, răpate pădurii. Urcarea treptată a arăturilor spre culmi și împingerea spațiilor pastorale (fânețe și pășuni) spre zone tot mai accidentate, în prima linie a luptei cu pădurea constituie un fenomen ușor de urmărit chiar și în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și în prima jumătate a secolului XX. Ilustrează acest proces cazul tipic și cu anvergură considerabilă al Munților Apuseni unde, fără îndoială, creșterea animalelor a fost „motorul umanizării” a noi teritorii²⁰.

Când Gh. Iordache scrie: „Există o identitate de păreri că cea mai veche treaptă de preluare în cultură a pământului sălbatic este cea a defrișării și destelenirii permanente, care constă în utilizarea, până la epuizare, a unei porțiuni de teren, după aceea ea fiind părăsită și lăsată să se sălăticească prin reînțelenire sau reîmpădurire”²¹ nu transpare din frază nici rolul pe care creșterea animalelor l-ar fi jucat în această perioadă istorică, nici ponderea acestui factor în definirea „sistemului de agricultură”. Același mod de abordare a problemei „sistemelor de agricultură” ne întâmpină și la E. Sănduleac²², primele referiri exprese la creșterea animalelor apărând — în cazul ambilor cercetători — abia în definiția dată celui de-al doilea „sistem de agricultură”, urmând cronologic primului. Caracterizat prin alternanța regulată a cerealelor cu „moină” (teren lăsat să se înierbeze, spre a se odihni) acest al doilea sistem presupunea într-o măsură atât de mare exploatarea pastorală a terenurilor lăsate la odihnă încât este numit și „moină agro-pastorală”²³ ori sistem „pastoral mixt”²⁴. Chiar și în acest caz nu se discută însă problema terenurilor cu destinație *exclusiv* pastorală existente în arealul comunitar: fânețele și pășunile din ariile neagricole, accidentate.

Revenind la primul sistem de agricultură, numit de Gh. Iordache „sistem al defrișărilor și destelenirilor permanente”, ni se pare justificată datarea lui de către E. Sănduleac (sub numele „în țelină”) în perioada 5500—800 î.e.n. Defrișarea prin ardere, lucrarea cu săpăliga a solului acoperit cu cenușă, semănarea plantelor de cultură — până la completa epuizare a parcelei — printre resturile buturugilor (difícil de extras prin tehnica momentului), abandonarea și *reîmpădurirea* parcelei secătuite,

înlocuită cu alta, defrișată în același mod sunt operații justificate tehnic prin absența plugului cu tracțiune animală. Data propusă de E. Sănduleac pentru a încheia perioada de predominare a acestui sistem (800 î.e.n.) coincide cu cea considerată de istorici drept dată convențională pentru generalizarea plugului cu tracțiune animală. Aratul cu animale pretinde trasee rectilinii („în cruciș și curmeziș“), fiind obligatorie completa curățare de rădăcini a terenului. Un teren curățat de rădăcini, arat, cultivat, secătuit și apoi abandonat va rezista reimpăduririi spontane până la 30 de ani, în timp ce un teren necurățat de buturugi (neolitic) se reimpădurește repede, prin lăstărire. Acest element, alături de marea cantitate de muncă înglobată în „curătură“²⁵ justifică trecerea atât de timpurie (sec. VIII î.e.n.) la cel de-al doilea „sistem de agricultură“: sistemul alternanței cereale-moină.

Cercetările lui H. H. Stahl evidențiază faptul că sistemul defrișărilor permanente a coexistat în zonele extracarpătice până în secolul nostru cu sistemul alternanței cereale-moină. Tehnicile „pădure-iarbă-pădure“, „pădure-iarbă-cereale-pădure“, „pădure-cereale-pădure“ analizate de H. H. Stahl se referă însă la zona muntoasă a Vrancei, unde neînchiderea ciclului prin împădurire ar fi fost fatală, cum extrem de clar o și spune: „Părăsirea locurilor pentru ca pădurea să le umple din nou este obligatorie la acest nivel tehnic, mai ales în regiunile de munte, cu teren în pantă puternică. Dacă pădurea nu ar fi lăsată să crească din nou, s-ar întâmpla ceea ce ne arată cercetătorii de azi problemei: „se taie stejari, se secătuieste pădurea, întâi se face fânaș, mai apoi emăș, mai apoi loc de cultură, după trei—cinci ani, răpă goală...“²⁶. În prelungirea celor trei tehnici descrise, H. H. Stahl menționează și o a patra tehnică, echivalentă alternanței cerealelor cu moina, chiar dacă această alternanță nu este „reglementată“, din cauza lipsei de fertilitate a solului de munte²⁷.

Spre finalul lucrării sale conchide și Gh. Iordache asupra coexistenței — pe întreaga durată a formării poporului român și până în sec. al XIX-lea — a sistemului rotației regulate moină—cereale cu cel al defrișărilor și destelenirilor permanente. Permanența aceasta o explică prin „... ritmul lent al efectuării defrișărilor pentru lărgirea zestrei de pământ seces deja din sălbăticie, ritm impus de starea rudimentară a uneltelor și tehnicilor de muncă, de scopurile economice ale populației în diferitele epoci istorice“²⁸. Am adăuga doar că, bazându-ne atât pe argumentele bibliografice și logice deja menționate cât și pe analogiile vrâncene ori pe datele toponimice este necesar să subliniem existența celor două modalități distincte de defrișare. Prima modalitate constă în utilizarea prioritară a tehnicii focului obținându-se astfel, în prima fază, *spațiu pastoral*, susceptibil să devină — într-o a doua fază — *spațiu agricol*. A doua modalitate ar consta în defrișarea țintit agricolă care furnizează încă din prima fază teren agricol, susceptibil să devină într-o a doua fază — după 4—5 ani de cultivare — *spațiu pastoral*. Pondere economică mai mare a uneia sau alteia dintre cele două ocupații de bază într-un anumit moment istoric a putut influența adoptarea prioritară a uneia sau alteia dintre cele două modalități de defrișare. Este simptomatică, astfel, frecvența defrișărilor pur agricole în secolul al XIX-lea, perioadă de bruscă expansiune a pieței cerealiere. De observat și faptul că terenuri exclusiv pastorale au existat permanent și există și astăzi în hotarul satelor (situa-

ție datorată reliefului accidentat și sterilității terenurilor respective) pe când existența terenurilor exclusiv și permanent agricole este de neconceput anterior utilizării sistematice (și târzii) a gunoirii solului, combinată cu rotarea complexă a culturilor. Bivalența spațiului umanizat, care poate fi pastoral sau agricol, generează — datorită specificului exploatării agricole sau pastorale — două reacții ale mediului care sunt opuse dar complementare: utilizarea agricolă a terenului conduce, în perspectivă, la secătuirea lui pe când utilizarea pastorală determină refacerea potențialului său productiv prin odihnire și fertilizare spontană. Complementaritatea celor două ocupații de bază — se știe — își are sursa tocmai în această realitate iar gradul de complementaritate va crește proporțional cu rapiditatea alternării celor două modalități de utilizare a spațiului. La o utilizare agricolă de 4 ani, urmată de o utilizare pastorală de 20—30 de ani, aportul odihnirii la refacerea solului (prin neconsumarea selectivă a unor substanțe anume de către cereale) este mare în comparație cu aportul fertilizator al „târlirii” spontane, prin simplă pășunare. La o utilizare agricolă de un an, urmată de o utilizare pastorală de numai un an, aportul „odihnirii” scade, crescând obligatoriu aportul fertilizator al târlirii, realizându-se, în consecință, un grad înalt de integrare pășorit-cultura plantelor.

Sistemul alternării cereale—moina

Revenind la sistemul de agricultură caracteristic celei mai vechi perioade din istoria satului românesc, constatăm că diferiții cercetători ai domeniului recurg la o terminologie diferită în descrierea fenomenului în cauză. După E. Sănduleac, sistemul alternării cerealelor cu „pârloaga” (moina) a fost dominant în toate cele trei țări române până în secolul al XIV-lea și al XV-lea²⁹. Conform acestui sistem, un teren cultivat până la secătuire, 8—10 ani în șir, „... se lasă temporar pentru odihnă”, „în pârloagă”, o perioadă de 7—20—30 de ani, pentru a i se reface fertilitatea în mod natural, fiind — în acest timp — pășunat ori exploatat ca fânceață pentru ca — după scurgerea celor 20—30 de ani — să fie reluat în cultură pentru alți 8—10 ani agricoli. Autorul nu exclude utilizarea sporadică a sistemului „în pârloagă” până târziu, acesta „fiind lichidat definitiv în capitalism”. Am menționat în mod special remarca autorului, conform căreia în acest sistem se „cultivau anual numai 30—40—50% din suprafață”³⁰, remarcă ce ne permite să ne îndoim de existența celor două câmpuri în perioada clasică a acestui sistem.

Numind „moină agropastorală” sistemul descris mai sus, cercetătorul I. Vlăduțiu îl consideră curent în Transilvania până în secolul al XIV-lea iar în Țara Românească și Moldova până spre sfârșitul secolului al XV-lea și începutul secolului al XVI-lea, menționând prezența sa în țările române, în continuare, până la sfârșitul secolului al XIX-lea, alături de sistemul bienal (în cele două țări extracarpătice) sau bienal și trienal (Transilvania)³¹. Documentul din 1269, referitor la un sat din Banat, atestă fără dubii acest sistem: „Achilleus a mărturisit că pământ-

mul său de moștenire, cu numele Voysin, atât partea de arătură cât și cea de țelină, împreună cu terenul de fână și pădurea ... l-a vândut⁴².

Înainte de cercetătorilor menționați, G. Maior descrie „sistemul moinelor” („terenuri care serveau succesiv la producția de cereale și de iarbă”) ca fiind prezentă, la sfârșitul secolului al XIX-lea, în toate cele trei provincii românești. Precizând că în cei 3—4—6 ani cultivarea aceluiași teren se făcea „fără gunoier și repaos” pentru ca apoi, timp de 10—15—20 de ani, terenul respectiv, cumpănat, să servească „de pășune și de coasă”, autorul sintetizează esența acestei străvechi metode: regenerarea naturală, în absența tălirii, a solului⁴³. Aceeași descriere a sistemului apare la P. S. Aurelian, I. Claudiu și I. Toșă⁴⁴, fără a se încerca o datare a practicii respective.

Tot până în secolul al XIX-lea consideră și H. H. Stahl că se prelungește în principatele române stadiul „destelenirilor permanente” și al „câmpurilor agricole mutătoare”, ultimul stadiu fiind asimilabil stadiului moinelor.

Se poate vorbi deci, în general, de un consens asupra modului de funcționare a sistemului moinelor și chiar asupra perioadei de maximă frecvență a acesteia.

Este evident faptul că menționarea documentară, în sec. XIV—XV, a sistemului celor două câmpuri i-a determinat pe E. Sănduleac și I. Vlăduțiu să fixeze tocmai această perioadă drept final al etapei de predominare a sistemului moinelor. Faptul că ambii precizează persistența tehnicii moinelor până târziu documentează caracterul convențional al acestei date. În condiții atât de diferite din punct de vedere geografic (munte, deal, câmpie), social (obști aservite, sate libere), demografic (zone suprapopulate, zone subpopulate), cultural (influențe exterioare din surse diferite) ar fi inutil să stabilești o dată rigidă, coexistența mai multor sisteme de utilizare a pământului pe largă arie a teritoriilor românești fiind obligatorie. Sub rezerva aceleiași relativități privind datarea, vom rezuma caracteristicile perioadei exploatarei „naturale” a teritoriului sătesc, perioadă în care sistemul succesiunii moine—cereale era predominant, prin consemnarea principalelor coordonate ale celor două ocupații de bază.

A. COORDONATELE CULTIVĂRII PLANTELOR: 1) spațiu cultivat limitat ca suprafață, consecință a unui tonus demografic scăzut, a utilizării unor unelte de slabă productivitate și a absenței stimulului pieții 2) secătuirea rapidă a terenurilor în urma cultivării succesive cu păioase 3) posibilități largi de odihnire a terenurilor epuizate, prin sistemul moinelor, posibil datorită facilității defrișărilor permanente 4) producție de subzistență.

B. COORDONATELE CREȘTERII ANIMALELOR: 1) spațiu pastoral vast, provenind din defrișări țintit pastorale și din terenurile agricole lăsate pentru odihnă (raport 4 la 1) 2) efective pastorale în potențială extensie, limitate doar de posibilitățile reduse de iernare 3) tălire spontană, deci implicare redusă în fertilizarea terenurilor cultivate 4) producție în surplus, valorificabilă pe piață 5) preponderența spațială a păstoritului față de cultivarea plantelor 6) separarea spațială accentuată a spațiului pastoral de spațiul cultivat.

II. FAZA EXPLOATĂRII HOTARULUI SĂTESC ÎMPĂRȚIT ÎN DOUA CÂMPURI

Menționarea în documentele transilvănene a hotarului împărțit în două câmpuri încă din sec. al XIV-lea nu atestă, implicit, existența „sistemului bienal” în această arie. Înțelegând prin „sistem bienal” clasic schimbarea *anuală* a destinației celor două câmpuri (agricol și pastoral) Gh. Iordache consideră că alternarea acestora după mai mult de un an este caracteristică sistemului rotației regulate moină—cereale și nu sistemului bienal³⁵. De remarcat faptul că arabilul abandonat pentru odihnă timp de 1—2 ani nu mai furniza animalelor bogatele terenuri de pășunat oferite de o moină cu vechime de 20—30 de ani, deoarece în 1—2 ani „vegetația călcată de animale nu se putea reface”³⁶. E. Sănduleac precizează că asemenea terenuri, abandonate pentru 1—2 ani, au primit denumirea de „ogor” și numește acest sistem „sistem de agricultură cu ogor”, datându-l în intervalul dintre secolele XIV—XX și considerându-l ca fiind „de tip feudal-moșieresc”. Gh. Iordache nuantează enunțul, descriind ambele variante ale sistemului cu ogor („cu două câmpuri” și „cu trei câmpuri”)³⁷ și menționând că „în literatura de specialitate „sunt cunoscute sub numele de asolament bienal, respectiv trienal. Nu se pare însă prea netă afirmația referitoare la originea „alogenă” a sistemului cu ogor în Transilvania. Dacă răspândirea acestui sistem în Moldova și Muntenia ar fi putut fi întârziată de anumite caracteristici ale evoluției obștii locale³⁸, preponderența în Transilvania a obștii aservite favoriza — indiferent de etnie — practicarea sistemului cu ogor.

Referitor la momentul trecerii spre sistemul cu ogor remarcăm că B. Ștefănescu atribuie termenului „ogor” în principal sensul de „par-tea arabilului lăsat să se odihnească, în vederea refacerii fertilității solului”³⁹ în timp ce I. Toșa insistă pe o caracteristică esențială: „Ogor se numea orice teren care a fost arat (s.n.) și lăsat nesemănat o perioadă de timp”⁴⁰. Și Gh. Iordache subliniază legătura ogor—arătură introducând o distincție interesantă de natură să sugereze tocmai poligeniza practicii. Dânsul constată că accepția de „miriște ogorată (arată) imediat după secerarea grâului” este cunoscută „românilor de pretutindeni” în timp ce accepția de teren lăsat necultivat pentru un an și arat în acest răstimp de 2—3 ori există doar în Transilvania. Faptul că „ogorătul” (aratul) miriștei era practicat și în Muntenia și Moldova este firesc. În condițiile semănării cu păioase de primăvară, ani la rând, a aceleiași parcele (sistemul alternării cereale—moină), aratul miriștei ușura arătura de primăvară (în-ot-rea miriștea, afâna solul, supunea brazda înghețului). Chiar dacă ideea acestei practici nu s-ar fi născut în mintea țaranului anterior cultivării grâului de toamnă, introducerea acestei cereale l-ar fi silit să practice o arătură de dezmiriștit (ogorăre) anterioară celei de însămânțat. Este suficient să ne imaginăm cultivarea grâului de toamnă după mei, cereală ce se recoltează deseori prin tăierea spicelor, nu a paielor, rezultând o miriște înaltă⁴¹. O asemenea miriște — chiar cosită ulterior — nu putea fi încorporată convenabil în sol cu ajutorul vechiului plug de lemn care — descori — doar ridica brazda vertical, fără să o răstoarne, provocând dificultăți la grăpat și însămânțat. O arătură intermediară, anterioară aratului de sămânță, efectuat în toamnă, era obligatorie. Odată practi-

cată — din necesitate — ne putem imagina extinderea aratului-dezmiriștit și în cazul semănării în anul următor a păioaselor de primăvară. De la această practică la cea a „ogorului clasic“ nu este decât un pas, pentru a cărei realizare nu credem că trebuie să se apeleze la modele străine. De altfel, situația ogorului sterp transilvănean era una de tranziție. În cei 1—2 ani de odihnă fostul teren arabil, călcat de animale, oferea o vegetație săracă care nici nu putea fi valorificată de cornutele mari ci doar de oi și porci (terenuri numite și „pârloage“⁴²) al căror rol în împiedicarea, prin pășunare, a maturizării buruienilor și a reînsămânțării lor spontane era cunoscut de către țărani. Ne putem imagina ca posibil raționamentul țărănesc conform căruia o arare a ogorului sterp — suprafață puțin utilă ca pășune — rezolva problema stopării îmburuienării, permițând totodată rămânerea turmelor în părțile inierbate ale terenului odihnit (fânețele, terenurile accidentate, nearabile) unde puteau fi pășunate corespunzător. Ideea „ogorării“ putea, deci, să apară și pe această cale, ceea ce nu exclude rolul catalizator al autorităților austriece în răspândirea tehnicii la nivelul tuturor regiunilor transilvănene, indiferent de etnie.

Trecerea de la sistemul rotației regulate cereale—moină la sistemul „cu două câmpuri“ este legată de micșorarea intervalului de odihnă a terenului—moină de la 10—20—30 de ani (G. Maior, I. Claudian, E. Sănduleac) la 3—4 ani (I. Toșa), fenomen datorat creșterii demografice ce a declanșat necesitatea introducerii în circuitul agricol a unor suprafețe de teren mai întinse, aparținând până atunci „rezervei“ constituite de moine. Accentuarea acestui fenomen va conduce în cele din urmă la înlocuirea celor 4—5 mari corpuri de teren agricol rotabil în sistemul moinelor cu doar două mari corpuri (câmpuri) cultivate alternativ, cuprinzând întreg arabilul satului. Dezavantajele scurtării în continuare a perioadei de odihnă doar la 1—3 ani (intervalul denumit în chestionarele Densușianu și Hașdeu „în pârloagă“) au fost expuse mai sus, fiind puse în relație cu declanșarea ideii „ogorării“.

De observat că menționarea în documente a alternării celor două câmpuri nu înseamnă neapărat că semănăturile ocupau mereu același teren în câmpul respectiv. În cadrul fiecărui câmp era necesar să rămână intacte fânețele dar marile tarlale arate puteau să-și schimbe poziția, în scopul odihnirii, până în momentul în care necesitățile de cultivare deveneau atât de mari, datorită sporului demografic, încât toate suprafețele arabile dintr-un câmp trebuiau arate și cultivate.

Utilizarea tehnicii „ogorului negru“ nu presupunea, de asemenea, schimbarea obligatoriu anuală a destinației celor două câmpuri ci doar efectuarea arăturilor respective în ultimul an de utilizare pastorală a terenului odihnit. La începutul secolului al XX-lea însă, în majoritatea satelor din nordul Transilvaniei care mai păstrau împărțirea în două câmpuri schimbarea destinației acestora se făcea anual. Deoarece odihnirea terenului pe parcursul unui singur an nu asigura refacerea potențialului productiv al solului, în aceste sate se practica consecvent îngrășarea prin gunoie și târlire a ogorului. Gunoiul de grajd se transporta pe ogor în zonele accesibile mijloacelor de transport („gunoie“) în timp ce fertilizarea de către staulul mobil al turmei de oi (târlirea) se efectua în primul rând pe pantele greu accesibile și abia apoi pe restul terenurilor.

Informatorii în vârstă sunt unanimi în a aprecia eficiența deosebită a târlirii în cazul terenurilor care urmau a fi cultivate cu grâu. După maximum 2—3 nopți de staționare a staulului pe același teren, grâul semănat ulterior creștea frumos și „curat“ chiar și pe terenurile sărace, gunoierul de oi având — susțin informatorii — proprietăți insecticide și ierbicide. O staționare a staulului ce dura mai mult de 2—3 nopți dăuna însă grâului, făcându-l „să cadă“ înainte de coacere. Efectul târlitului dura doar un an, pe când efectul gunoierii dura mai mulți.

Stabilirea momentului în care sistemul rotării celor două câmpuri la un interval mai mare de un an a fost înlocuit de sistemul rotării anuale a celor două câmpuri ni se pare a fi o problemă importantă deoarece trecerea la sistemul rotării anuale a celor două câmpuri semnalizează apariția unei modificări de sență a raportului spațiu cultivat—spațiu pastoral. Dacă sistemul alternării regulate moină—cereale, cu moine înierbate având vechimea de 20—30 de ani, presupunea un vast teren pastoral și un redus teren cultivat, sistemul celor două câmpuri rotate la 2—3 ani reprezintă o limitare substanțială a spațiului pastoral datorată atât dispariției rezervei de moine cât și calității slabe a vegetației — insuficient înțelenite — de pe câmpul odihnit. Ogorărea din ultimul an de odihnă micșora și mai mult suprafața utilizabilă pastoral în cadrul acestui sistem. Dacă în cadrul sistemului moinelor pășunarea câmpului recoltat era facultativă, grație belșugului de spațiu pastoral (moinele), în cazul sistemului celor două câmpuri rotate la 2—3 ani pășunarea câmpului recoltat devenea deja necesară, miriștile și fânețele răspândite printre ele oferind — în condițiile restrângerii spațiului pastoral — un pășunat de completare binevenit. Această tendință se va accentua în condițiile rotării anuale a celor două câmpuri. Astfel, dacă ogorul va fi „sterp“, vegetația — și mai săracă decât în cazul precedent — va fi pășunată — numai de oi și porci — doar până încep arăturile de toamnă iar dacă ogorul va fi „negru“ terenul respectiv — arat de trei ori, din primăvară până în toamnă — va fi aproape în totalitate scos din circuitul pastoral, animalele pășunând mai mult pe fânețele intercalate printre arături. În asemenea situație, pășunarea miriștilor iar mai târziu a mălăinilor din câmpul destinat culturilor devine *indispensabilă*. Rotarea anuală a celor două câmpuri impune, deci, pășunarea compensatorie a terenurilor agricole proaspăt recoltate, introducând un coeficient sporit de integrare păstorit—cultivarea plantelor.

O situație aparte privind ogorul ne întâmpină în Bihor, unde pășunarea ogorului este menționată doar sporadic în documentele de secol XVIII⁴³. Marea frecvență a „ogorului negru“ în zonă și separarea fânețelor de arabilul rotat⁴⁴ au condus probabil la această situație, rară în alte zone nord-transilvănene.

Se pune întrebarea dacă trecerea la rotarea anuală a celor două câmpuri poate fi pusă sau nu în legătură cu generalizarea târlitului, ținând cont de imposibilitatea refacerii solului prin odihnirea sa doar un an. Gunoitul este atestat documentar târziu, doar în secolul al XIV-lea și numai în Banat⁴⁵. La conscripția ȋrbarială din 1769—1772, locuitorii din Lazuri (Beiuș) declară că obișnuiau să gunoiască pământurile puțin fertile de două ori iar pe cele mai bune odată, fără a avea, totuși, hotăr împărțit în câmpuri⁴⁶. Este de presupus că rotația terenurilor, executată

în mod individual acolo, putea fi anuală, pentru că arabilele satelor Paleu și Drăgănești (Bihor) se gunoiesc *anual* în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea⁴⁷. Conscriptia czyrakiană conține deja frecvente informații privind utilizarea gunoiiului de grajd și târlitului în agricultura primului deceniu al secolului al XIX-lea, în satele din nordul Transilvaniei. Necesitatea gunoirii este menționată în această conscripție atât de moșieri cât și de țărani⁴⁸. Unii moșieri pretindeau, iarna, robotă pentru cărarea gunoiiului, în timp ce alții, ca Wesselényi Miklós-senior, neglijau complet gunoiul. La castelul din Jibou al acestuia zăceau munți de gunoi nefolosit, cu vechime de 60—80 de ani⁴⁹. În aceeași conscripție, sătenii din Băbeni (Chioar) menționează — la 1806 — că arabilele de pe dealuri produc puțin dacă nu sunt gunoite dar cu gunoi de grajd rodese la fel cu cele din lunca fertilă a Someșului: 2½ găleți la una semănată⁵⁰. Din aceleași conscripții reiese că dealurile și pantele lor necesită o gunoie cu gunoi de grajd la 2—3 ani în timp ce arabilele din lunci aveau nevoie de o asemenea fertilizare doar o dată la 6—9 ani⁵¹. La 1820 țărani din satele Olpret și Buia (Sibiu) declară că neputând transporta gunoi pe dealuri, vărau vitele acolo, făcând gunoi pe loc, sau țineau acolo oile, mutând stănilile din loc în loc, pentru îngrășarea terenului⁵². R. Vuia consideră că această modalitate de târlie cu staulul s-a introdus în Câmpia Transilvaniei abia la sfârșitul secolului al XIX-lea⁵³. Dacă informația este corectă, trecerea masivă la târlirea sistematică în acest secol ar putea fi legată de improprietărirea de la 1850 dar și de alte elemente, cum ar fi opțiunea frecventă pentru împărțirea hotarului în trei câmpuri. Prin micșorarea considerabilă a suprafeței terenului odihnit se creează premisele evidențierii aportului decisiv al gunoirii și târlirii în fertilizarea acestui spațiu, în special (târlirea) în porțiunile sale accidentate. Fragmentarea ulterioară a parcelelor țărănești prin moștenire accentuează necesitatea exploatării lor intensive, fertilizarea lor prin gunoie și târlire devenind obligatorie. Este dificil însă — din păcate — să se distingă în documente „târlirea” de „gunoie” (termen utilizat atât cu sensul general de „fertilizare” cât și cu cel desemnând utilizarea gunoiiului de grajd *transportat*).

Desigur, procedeul gunoitiului cu staulul mobil („târlirea”) este mult mai vechi decât reiese din documentele scrise. Câteva elemente specifice creșterii oilor fac verosimilă această afirmație. Din cauza cantității mici de lapte obținută de la o oaie, aceste animale devin rentabile sub acest aspect doar dacă sunt pășunate în turme mari, ce ating — în cazul păstoritului local — un optim de 300—350 de capete. Mai vulnerabile decât alte animale crescute în grup (vitele, caii, porcii), oile necesită o împrejurare protectoare pe timpul nopții, utilizată în timpul zilei pentru executarea mulsului. Înnoptarea repetată a oilor într-un spațiu restrâns, îngrădit („staul”, „staur”) are asupra solului și animalelor urmări negative, ușor de sesizat în cursul unei singure generații de păstori și cultivatori. Înnoptarea turmei mai mult de 10—15 zile deasupra aceluiași teren îl face pe aceasta impracticabil pentru agricultură: plantele cultivate se usucă, „arse” de gunoi, iar urzicile și buruienile năpădesc terenul pentru mai mulți ani. În mocirla pestilențială creată într-un asemenea staul după prima ploaie copitele oilor se inflamează iar calitatea lânii este afectată. Mutarea din loc a staulului după o staționare scurtă este, deci, obligatorie, chiar în absența intenției de fertilizare. Din cauza separării

accentuate a terenurilor pastorale de cele agricole în perioada agriculturii în moină și în cea anterioară, a defrișărilor permanente, presupunem că efectele benefice ale staționării scurte a staulului oilor s-au făcut simțite mai întâi în cazul ierbii de pe pășuni și fânețe, efectele asupra culturilor agricole fiind — inițial — deduse și folosite de săteni prin analogie. În cazul hotarului împărțit în două câmpuri rotative la 2—3 ani târlitul cu oile avea eficiență agricolă maximă doar în ultimul an de odihnă deoarece — fapt cunoscut — gunoiul de oi își epuizează capacitatea de fertilizare în cursul unui singur an. Anterior generalizării grâului de toamnă există — teoretic — posibilitatea târlirii câmpului agricol în perioada pășunării miriștilor dar această posibilitate va fi îngredită după generalizarea grâului de toamnă și a porumbului (care ocupa terenul până în octombrie, situație ce îngreuna accesul și paza turmelor pătrunse în câmpul arabil). Rămâne de constatat faptul că târlirea cu oile are eficiență agricolă maximă în cazul rotării anuale a celor două sau a celor trei câmpuri, motiv pentru care nu trebuie să surprindă utilizarea sa intensă tocmai în perioada de funcționare a acestor două sisteme.

Trecerea pe scară largă la *târlirea sistematică* trebuie analizată și în legătură cu momentul renunțării definitive la repartizarea anuală a terenurilor arabile țărănești prin tragere la sorți. În primele decenii ale secolului al XVIII-lea terenurile arabile țărănești se reîmpărțeau încă — anual — în funcție de numărul de vite în unele sate din Bihor, împărțite în două câmpuri⁵⁴.

În cazul cultivării aceluiași câmp 2—3 ani la rând, dacă tragerea la sorți a pământurilor arabile se executa imediat după recoltarea păioaselor, se valorifica jumătate din sezonul normal de târlire dar dacă reîmpărțirea se executa doar în primăvară târlirea miriști rămânea — obligatoriu — spontană (nu aplicată unei *anume* parcele, intensive), având pondere redusă în fertilizare și fiind mai puțin avantajoasă decât gunoirea individualizată, executată cu gunoi de grajd transportat. Doar în ultimul an de odihnă a câmpului-ogor, acesta putea să fie târlit pe parcursul întregului sezon pastoral.

În cazul rotării anuale a celor două câmpuri durata târlitului sistematic (individualizat) depindea tot de momentul redistribuirii parcelelor, moment înainte de care era normal să fie practicat doar târlitul spontan. Ne apare evident faptul că separarea definitivă pe familii a arabilului iobăgesc și rotarea anuală a celor două câmpuri sunt condițiile absolut necesare trecerii la un târlit sistematic, executabil din prima până în ultima zi a sezonului pastoral.

În satele cu hotar neîmpărțit în câmpuri din Munții Apuseni târlirea era vitală chiar în condiții în care — efectuată doar cu puținele oi proprii — nu avea eficiența celei executate cu turma obștească. Dar tocmai această necesitate absolută a târlirii în zonele premontane și montane recomandă asemenea teritorii ca zone de veche și continuă utilizare a târlirii, dacă nu chiar de geneză a ei⁵⁵.

Dacă legătura directă dintre practica rotării celor două câmpuri și generalizarea târlirii sistematice ni se pare evidentă, nu ni se pare însă împlătoare nici separarea netă în cadrul câmpului cultivat a zonei păioaselor de zona porumbului. Această organizare a „țarinei” (câmpul cultivat) permitea pășunarea lesnicioasă și sigură a miriștilor (într-o primă

etapă) și a mălăinilor (în etapa a doua), pășunarea desfășurată în paralel cu diminuarea suprafețelor pășunabile din imasă ca urmare a târlirii intense și a „tăierilor de ogor“. Dacă această separare spațială a păioaselor de porumb a creat premisele trecerii la sistemul celor trei câmpuri — și a făcut-o — am putea vorbi și de un impuls dat de practica pastorală practicii agricole.

Sintetizând, în cursul fazei hotarului împărțit în două câmpuri coordonatele celor două ocupații de bază au fost următoarele:

A. COORDONAREA CULTIVĂRII PLANTELOR: 1) spațiu cultivat în extindere, datorită presiunii demografice, în ciuda nivelului scăzut al eficienței uneltelor de muncă 2) secătuirea rapidă a terenurilor atât în cazul cultivării succesive a aceluiași câmp timp de 2—3 ani cât și în cazul rotării anuale a celor două câmpuri 3) diminuarea până la dispariție a posibilității de odihnire prin tehnica moinelor, din cauza inexistenței terenurilor disponibile 4) necesitatea imperioasă a târlirii și gunoirii 5) producție tinzând să depășească subzistența.

B. COORDONATELE CREȘTERII ANIMALELOR: 1) spațiu pastoral în restrângere, apariția tendinței de pășunare compensatorie a terenurilor agricole recoltate 2) efective pastorale staționare, menținute sub control de limitarea posibilităților de efectuare a noi defrișări pastorale 3) implicarea turmelor în circuitul agricole prin intensificarea târlitului spontan (decurgând din micșorarea suprafeței pășunate) în faza rotării celor două câmpuri la intervale de 2—3 ani și prin trecerea la târlitul sistematic (în faza rotării anuale a celor două câmpuri) 4) producție în surplus, valorificabilă pe piață 5) echilibrarea spațială păstorit — cultivarea plantelor 6) debutul integrării spațiale păstorit — cultivarea plantelor.

III. FAZA EXPLOATĂRII HOTARULUI ÎMPĂRȚIT ÎN TREI CÂMPURI

Atestat documentar încă din secolul al XIV-lea⁵⁶, sistemul celor trei câmpuri e numit de unii cercetători sistem sau asolament trienal (I. Vlăduțiu, L. Botezan), de alții „sistemul celor trei tarlale“ (H. H. Stahl) iar de alții „sistem cu ogor“ (E. Sânduleac). Noi vom prefera (alături de I. Toșa, B. Ștefănescu etc.) formularea „sistem în trei câmpuri“ atât pentru că reproduce termenii țărănești — bine motivați — „în tri hotare“ sau „în tri furdulauă“ cât și pentru că definește geneza și însăși esența sistemului.

Analizând sistemele de agricultură prezente în Transilvania în intervalul 1785—1820 L. Botezan demonstrează că — la acea dată — împărțirea hotarului satului în trei câmpuri nu însemna automat rotarea anuală a acestora („asolamentul trienal“ clasic): „În cele mai multe din localitățile unde era în uz, una din sole se folosea anual iar celelalte se schimbau alternativ, de la an la an, prin rotație. În general, sola anuală era însă mai mică decât celelalte două întrebuințate prin rotație“⁵⁷. Sola anuală conținea pământurile cele mai fertile din hotar: „În câteva localități ea purta denumirea de țarină, care și astăzi indică în unele sate

de pe Mureș, ca de exemplu în Orosia (c. Alba de Jos), partea cea mai fertilă a hotarului⁴⁵. Deosebit de semnificativă este precizarea lui L. Botezan conform căreia în multe localități sola cultivată anual era folosită în interval 1785—1820 doar pentru porumb sau — eventual — mici părți din ea erau cultivate cu varză și cânepă. Ne aflăm, evident, în fața fenomenului de trecere „organică” de la sistemul cu două câmpuri la cel cu trei câmpuri, grație răspândirii porumbului căruia — datorită productivității sale deosebite — îi este rezervată o parte din hotar retrasă din rotația celor două câmpuri. Treptat, cum precizează și autorul, această solă va deveni un al doilea câmp, intrând în circuitul celor trei câmpuri rotative anual (cereale de primăvară — cereale de toamnă — ogor).

În cazul satelor cu solă retrasă din circuit celelalte două sole (câmpuri), cultivate prin rotație, cuprindeau cereale de toamnă și — parțial — cereale de primăvară. În satele cu hotare întinse se rezervau în aceste sole (câmpuri) zone pentru fânețe și chiar pentru pășune. În unele sate existau și fânețe permanente, alături de cele cosite alternativ⁵⁰.

Concomitent cu satele care aveau această structură „de trecere” existau la 1785—1820 și sate în care se practica „asolamentul trienal” clasic, cu trei sole rotative anual⁶⁰. În general, în intervalul 1785—1820 „asolamentul trienal” predomina în satele cu hotar mai întins și cu pământ mai potrivit culturilor cerealiere, avantajele acestui sistem — evidențiate de conscriptori și rezumate de L. Botezan — fiind următoarele: a) creșterea producției agricole prin cultivarea anuală a unei suprafețe mai întinse decât în cazul sistemului bienal (în două câmpuri) b) cruțarea unei suprafețe mai mari de fâneță (inclusă în cele două câmpuri arătoare) ceea ce conduce la producerea de furaj suplimentar care compensează micșorarea suprafeței pășunate c) gunoarea permanentă a 2/3 din hotar, cu urmări pozitive pe termen lung asupra rodniciei pământului.

În același interval 1785—1820 „asolamentul bienal” (în două câmpuri) se menține în sate cu hotar redus ca suprafață sau cu hotar întins dar cu pământ de calitate mijlocie sau slabă „... din care cel puțin o parte era situat pe dealuri... greu de lucrat, inclusiv de gunoit”⁶¹. Asemenea sate erau — în nordul Transilvaniei — cele din districtul Chioar, din comitatul Cluj, Dăbâca și o parte din satele din comitatul Crasnei și din cel al Solnocului Interior. În aceste ultime două comitate exista un anumit echilibru între sistemul bienal și trienal, în timp ce în sudul Transilvaniei sistemul trienal predomina, cu excepția județului secuiesc Mureș, în care sistemul bienal era dominant. Conform aprecierilor lui I. Toșa, în zona analizată de noi sistemul bienal se utiliza frecvent în Maramureș, Oaș, Năsăud⁶² iar sistemul trienal în Sălaj, Dealurile Clujului, zona de dealuri și de câmpie a Bihorului, Câmpia Transilvaniei⁶³.

Putând fi cercetat în plină funcționare în primele decenii ale secolului nostru, sistemul celor trei câmpuri a fost analizat amănunțit de către etnografi. Deoarece a avut ca primă urmare creșterea suprafeței terenului cultivat în detrimentul câmpului odihnit (ogor), unii cercetători au considerat că sistemul celor trei câmpuri a antrenat diminuarea importanței economice a creșterii animalelor prin micșorarea suprafeței pășunabile. În realitate situația se prezenta deseori altfel. În primul rând, doar satele cu hotar întins își puteau permite trecerea la sistemul celor trei câmpuri, de unde și rezistența incununată de succes a satelor românești cu

hotar restrâns în fața încercărilor autorităților statale de a generaliza — nediferențiat — acest sistem. Situația satelor din zona accidentată a Bihorului oferă exemple numeroase în acest sens⁶⁴.

Satele cu hotar întins își puteau permite — și o făceau — să-și rezerve pășuni și chiar fânețe în zone — e adevărat, accidentate și mai puțin prielnice cultivării plantelor — retrase din circuitul celor trei câmpuri. I. Toșa precizează chiar — generalizând — că deosebirea dintre „sistemul bienal și cel trienal ar consta tocmai în aceea că în cazul celui de-al doilea fânețele sunt retrase din rotația celor trei câmpuri⁶⁵. B. Ștefănescu constată aceeași situație și pentru satele din Bihor împărțite în două câmpuri, considerând-o, totuși, o particularitate⁶⁶.

În general, în asemenea sate pășunile erau rezervate cornutelor mari, doar oile și porcii pășunând — până la seceriș — pe câmpul lăsat ogor. Micșorarea acestuia în urma împărțirii hotarului în trei ar fi trebuit — logic — să conducă în primul rând la scăderea numărului de oi și aceasta cu atât mai mult cu cât noul sistem presupunea utilizarea pe scară largă a „ogorului negru“, care limita drastic suprafața pășunabilă din câmpul necultivat, reducând-o, aproape, la spațiul ocupat de fânețe în acest câmp. În realitate numărul de oi nu a scăzut în aceste sate ci în numeroase cazuri a crescut, ceea ce pare paradoxal. Menținerea sau chiar creșterea numărului de oi se explică prin înlocuirea „pășunatului extensiv“ cu un „pășunat intensiv“ ce presupunea valorificarea eşalonată și bine organizată a tuturor resurselor vegetale conținute în cele trei câmpuri. Astfel, în perioada de primăvară oile pășunau pașiștile din intravilan, treceau apoi, până la Sângeorz, peste întreg teritoriul din hotar, intrau pe ogor după „oprirea țarinii“ și erau pășunate aici până la seceriș când — urmând cornutelor mari — treceau peste miriștile din câmpul cerealelor de toamnă și peste fânețele incluse în acest câmp. După recoltarea porumbului oile pășunau „mălăinile“ și fânețele incluse în câmpul cerealelor de primăvară iar apoi treceau — în urma cornutelor mari — pe fânețele neintrate în rotație.

„Pășunatul intensiv“ se desfășura fără probleme în cazul sistemului celor trei câmpuri tocmai datorită netei separări a culturilor din cele două câmpuri, culturi recoltate la date diferite. Această separație s-a impus — izolat — și în satele cu hotarul împărțit în două câmpuri, fără a se generaliza. Trebuie subliniat și faptul că prin trecerea la hotarul în trei câmpuri erau cruțate 2/3 din fânețe, sporindu-se posibilitățile de iernare a animalelor.

Printre motivele menținerii și chiar creșterii numărului de oi în anumite sate împărțite în trei câmpuri am menționat și necesitatea târlirii cu staulul în condițiile în care — prin extinderea arabilului la cote maxime — terenurile accidentate dețineau o pondere însemnată în ansamblul terenului arabil din hotar. Nu întâmplător creșterea numărului de oi se remarcă tocmai în satele cu trei câmpuri din zona deluroasă și nu în satele din zona de câmpie unde transportul gunoierului de grajd — cu remanentă mai mare în sol — era lesnicios, făcând preferabilă profilarea pe creșterea cornutelor mari și din acest punct de vedere.

Analizând producția agricolă transilvăneană în intervalul 1785—1820, L. Botezan dă un diagnostic exact limitelor economice ale sistemelor „bienal“ și „trienal“, limite detectabile încă din această perioadă. În spe-

cial în zonele de șes și de dealuri domoale — afirmă autorul — sistemul trienal (și cel bienal cu atât mai mult) devine, începând cu primele decenii ale secolului al XIX-lea, o frână în calea progresului agricol. De ce?

În cadrul fiecărei sole, fiecare plantă de cultură avea rezervat — în funcție de pretențiile sale specifice și de terenul disponibil — un loc al ei, respectat timp de generații. Terenurile cele mai bune erau ocupate în mod tradițional cu grâu iar cele mai slabe, îndepărtate, dosnice, care nu se gunoiau aproape niciodată, erau rezervate orzului, ovăzului, alacului sau fânețelor. Și marilor proprietari li se părea normală o asemenea situație iar cei mai conservatori luptau împotriva unor schimbări în acest domeniu, cazul văduvei lui Wesselényi Miklós-senior, citat de autor, fiind ilustrativ⁶⁷. Situația descrisă a obligat pe țărani și pe marii proprietari să-și fărâmițeze extravilanale în așa fel încât să aibă în fiecare solă parcele în zona de grâu, în cea de secară, de orz etc.⁶⁸. Suprapunându-se și tendința de fărâmițare prin moșteniri, se obținea un număr mare de parcele, dificil de lucrat eficient. Acesta a fost și motivul pentru care s-au inițiat, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, comasările, făcându-se în paralel încercări de introducere a „ogorului verde“.

Recapitulând, coordonatele celor două ocupații de bază în cursul fazei hotarului împărțit în trei câmpuri ar fi următoarele:

A. COORDONATELE CULTIVĂRII PLANTELOR: 1) spațiu preponderent cultivat, datorită presiunii demografice, creșterii eficienței uneltelor de muncă și stimulului pieții 2) secătuirea moderată a terenului grație posibilităților sporite de târlire și gunoire, dată fiind suprafața redusă a câmpului odihnit un an (ogor) 3) dispariția moinelor din lipsă de terenuri disponibile 4) producția în surplus, destinată vânzării.

B. COORDONATELE CREȘTERII ANIMALELOR: 1) spațiu pastoral în accentuată restrângere, *obligativitatea* pășunării compensatorii a terenurilor agricole recoltate, proces minuțios organizat 2) efective pastorale staționare sau în creștere, urmare a valorificării superioare a deșeurilor agricole și a fânețelor dar și urmare a nevoii de târlire a panteilor 3) puternică implicare a turmelor în spațiul agricol, generalizarea târlitului *sistematic* 4) producția în surplus, valorificabilă pe piață 5) schimbarea raportului spațial păstorit—cultivarca plantelor în dauna păstoritului.

IV. ETAPA EXPLOATĂRII INTENSIVE A HOTARULUI SATULUI

Ocuparea ogorului cu trifoi, practică introdusă în Transilvania mai ales după comasările din intervalul 1880—1890⁶⁹, marchează trecerea la agricultura modernă. Numit de E. Sănduleac „sistem altern de agricultură“ iar de I. Toșa „sistem de agricultură cu ogor verde“⁷⁰, acest sistem consta în semănarea într-o solă, în primul an, a cerealelor de primăvară în amestec cu trifoi, în al doilea an trifoiul ocupând sola singur. În anul al treilea sola arată era ocupată cu grâu de toamnă (secară, orz) iar în anul al patrulea — de pășitoare (porumb, sfeclă, cartofi). Totala dispariție a ogorului și semănarea câmpului cu trifoi au răpit terenul de pă-

șunat al oilor, acestea trebuind să pășuneze pe o parte din terenurile scoase din rotație pentru a deveni pășune. Oile nu vor putea târlă arabilul în aceste prime două luni și nici după seceriș, deoarece intercalarea miriștilor cu parcele conținând trifoi sau porumb fac periculoasă pătrunderea turmelor în corpul arabilului, zădărniciind atât valorificarea deșeurilor agricole cât și târlirea. Singura modalitate de îngrășare a terenurilor din interiorul arabilului rămânea cea a gunoierii cu gunoi de grajd, transportat pe teren în intervalul dintre o recoltare și o însămânțare. De observat că furajul de calitate — trifoiul — obținut prin sacrificarea pășunii oilor, nu va fi utilizat pentru hrănirea la adăposturi — în compensare — a acestor animale atât de greu adaptabile hrânirii și creșterii în spații închise ci va fi destinat hrânirii cornutelor mari. Lipsite de pășunea-ogor și de posibilitatea pășunatului compensatoriu, pierzând și rolul important în fertilizarea terenului prin târlire, oile își mai justifică existența în gospodărie doar în măsura în care asigură necesarul de lână — în scădere în urma renunțării la portul tradițional — și de brânză al familiei. Numărul lor scade corespunzător, crescând în schimb numărul cornutelor mari, crescute deja, în multe sate, „pe poiată“.

Există însă și sate din zona de deal — asemenea celor cercetate de noi pe cursul superior al Barcăului, zona Sălaj — care deși au renunțat la împărțirea hotarului în câmpuri și au trecut la sistemul ogorului verde, aplicat individual, nu au renunțat total la târlire păstrând — în consecință — un număr mic de oi pe familie. Târlirea va fi însă limitată la terenurile agricole învecinate cu pășunea (comună pentru oi și cornute mari), împrejurare care va genera o interesantă variantă a păstoritului local-agricol.

Coordonatele celor două ocupații de bază în condițiile aplicării sistemului de agricultură cu ogor verde sunt următoarele:

A. COORDONATELE CULTIVĂRII PLANTELOR: 1) spațiu cultivat extins pe aproape întreg hotarul satului 2) secătuire mult diminuată a solului datorită cultivării trifoiului fertilizator 3) dispariția spațiului odihnit și apariția tendinței reducerii până la dispariție a spațiului pășunat 4) producție în surplus, destinată pieței.

B. COORDONATELE CREȘTERII ANIMALELOR: 1) spațiu pastoral redus până la completa dispariție, culturile furajere invadând fostele pășuni-ogor 2) trecerea treptată la creșterea intensivă a animalelor („pe poiată“) grație belșugului de furaje cultivate 3) imposibilitatea sau drastica limitare a târlirii 4) creșterea numărului bovinelor și scăderea numărului ovinelor 5) producție în surplus (bovine) și limitată la necesități (ovine) sau sub necesități chiar, exceptând gospodăriile specializate în merinos.

V. RAPORTUL SPAȚIU CULTIVAT—SPAȚIU PASTORAL ÎN SATELE NEÎMPĂRȚITE ÎN CÂMPURI

De la început trebuie să facem o distincție între satele premontane sau montane a căror geneză și dezvoltare — datorită fragmentării terenului și tehnicii defrișărilor — a stat de la început sub semnul neîmpăr-

țirii în câmpuri (satele-crânguri din Munții Apuseni) și satele care inițial erau împărțite în câmpuri dar care — din cauza creșterii demografice în condițiile unui sat cu hotar redus — au desființat soarele rotate, trecând la exploatarea individuală a parcelelor. Deosebirea dintre aceste sate constă în faptul că în primul caz lipsesc pășunile obștești pe când în al doilea caz ele se vor păstra și după trecerea la exploatarea individuală a parcelelor. Sub raportul tipologizării păstoritului local, satele din prima categorie vor practica un păstorit individual, caracterizat prin spațiu de pășunat propriu, amplasare redusă, consum suplimentar de forță de muncă, inexistența branșei păcurarilor de meserie și a practicilor profesionale caracteristice acesteia, o împletire strânsă a păstoritului cu agricultura. Satele din a doua categorie își vor păstra însă păstoritul obștesc, caracterizat prin existența unui spațiu de pășunat comun, prin reglementarea strictă a relațiilor dintre asociați, prin consum redus de forță de muncă (păcurar angajat) dar și prin anumite particularități pe care păstoritul obștesc al satelor împărțite în câmpuri nu le conține. Deoarece satele din această a doua categorie au fost nevoite — din cauza micșorării posibilităților de intrare a oilor în corpul arabilului, pentru târlire și pășunare — să caute surse noi de fertilizare, alături de utilizarea gunoiului de grajd transportat, ele au aplicat mult mai repede decât satele împărțite în câmpuri tehnica „ogorului verde”. Introducerea acestei tehnici aici era mult mai lesnicioasă, caracterul individual al proprietății favorizând inițiativa personală, paralizată deseori, în satele împărțite în câmpuri, de inerția majorității și de rigiditatea regulii comunitare.

Analiza atentă a relațiilor spațiale păstorit—cultivarea plantelor permite regândirea tipologiei curente a păstoritului local-agricol din nordul Transilvaniei.

Majoritatea cercetătorilor care au abordat problema tipologiei păstoritului românesc (E. de Martonne, R. Vuia, T. Herseni, T. Morariu, C. Bucur) au evidențiat caracterul arhaic, primar, al păstoritului desfășurat în limitele hotarului satului. Termenii folosiți pentru a desemna acest tip de păstorit diferă de la autor la autor: „păstorit sedentar” (T. Herseni), „păstorit local” (T. Morariu), „păstorit stabil” (Mara Popp), „păstorit agricol-local” (R. Vuia), „păstorit local-agricol” (C. Bucur). Doar ultimii doi termeni ne apar ca definitorii pentru fenomenul în discuție deoarece ilustrează ambele aspecte esențiale ale acestei forme de păstorit: 1) consumarea procesului pastoral în spațiul limitat al așezării („local”) și 2) implicarea turmei în circuitul agricol sătesc („agricol”). Atenți la proprietatea termenilor vom prefera forma „păstorit local-agricol”⁷¹ deoarece acest păstorit este în primul rând local, agricol devenind treptat, pe măsură ce integrarea spațială păstorit—cultivarea plantelor se va produce. Ni se pare, de asemenea, pertinentă includerea păstoritului local-agricol, păstoritului de munte și păstoritului cu dublă pendulare în *timpul sedentar*. Stabilirea tipurilor de păstorit (sedentar, tranzitiv, seminomad)⁷² are la bază — de fapt — *amplitudinea mișcării în spațiu* iar stabilirea variantelor tipului sedentar (local-agricol, păstorit de munte, păstorit cu dublă pendulație)⁷³ are la bază *modalitățile de exploatare a unui spațiu circumscriș*.

Acuzându-l pe T. Herseni că nu surprinde în tipologia sa ... gama bogată a tipurilor și variantelor păstoritului la români⁷⁴, reducând numă-

rul de tipuri în loc să le sporească⁷⁴, R. Vuia își definește optica „morfolo-gistă“, optică ce l-a împiedicat să stabilească o *tipologie funcțională* a păstoritului românesc, în ciuda — sau poate tocmai din cauza — imensu-lui și excelentului material de teren cules cu perseverență și probitate.

Adâncind analiza în direcția stabilirii variantelor păstoritului local-agricol, vom constata — la o examinare atentă a celor două determinări esențiale ale păstoritului din hotarul satului (spațiu limitat, implicare agricolă) — că în condițiile unui spațiu limitat dat, factorul de variabilitate în organizarea procesului pastoral este generat, în principal, de di-namica raportului păstorit—cultivarea plantelor, de măsura diferită în care una sau alta dintre aceste două ramuri deține în exploatare, la un moment dat, o parte mai mare sau mai mică din hotarul satului, de mă-sura în care cele două ramuri se întrepătrund și se condiționează reci-proc. Este vorba, în fond, de faptul că spațiul unei așezări are — sub raportul modalității de exploatare — un caracter bivalent (agricol dar și pastoral) care generează raporturi contradictorii (cultivat—necultivat) dar și raporturi de complementaritate (secătuire—fertilizare).

Pornind de la aceste constatări ni se pare logic ca în stabilirea va-riantelor păstoritului local-agricol să se țină seama, în primul rând, de raporturile spațiale și de complementaritate ce se nasc, în spațiul închis al așezării, în cursul disputei păstorit—cultivarea plantelor. Din păcate, deși a sesizat exact cele două aspecte esențiale ale păstoritului din ho-tarul satului (limitarea spațială și complementaritatea) R. Vuia le-a pus la baza stabilirii principalelor variante ale acestui păstorit. Astfel, el dis-tinge următoarele variante ale păstoritului „agricol-local“: 1) păstoritul local cu stână fixă 2) păstoritul local cu stână mutătoare 3) păstoritul local fără stână⁷⁵ 4) păstoritul individual din satele situate în sud-estul Munților Apuseni⁷⁶ 5) păstoritul mixt agricol-local din bazinul Bozovici (făcând frecerea spre păstoritul cu stâna la munte)⁷⁷. În stabilirea primelor trei variante R. Vuia a luat drept criteriu fundamental de tipologizare forma de exploatare a produselor lactate și doar varianta 4 (păstoritul din Munții Apuseni) și 5 (Bozovici) au fost definite pe baza unei rezolvări particulare, specifice, a raportului spațiu cultivat—spațiu pășunat.

Or, studiind realitatea multiformă a păstoritului local se poate con-stata că prezența sau absența stânei poate fi determinată de distanța la care se află față de sat terenul de pășunat și de numărul de oi deținut de fiecare proprietar. Există sate care în decursul a trei decenii au tre-cut de la stâna fixă la stâna mobilă, au renunțat apoi total la stână pen-tru ca să revină ulterior la ea (Răstolțu Mare, Buciumi, Bodia — zona Meseș). În tot acest răstimp numărul mediu de oi deținut de un proprie-tar a rămas comparabil, schimbându-se însă distanța față de sat a pă-șunii, prin utilizarea drept pășune sau pășune-ogor a unei suprafețe apropiate de sat înlocuită apoi, pentru un timp, cu o suprafață depărtată de sat. Cumpărările de noi terenuri obștești, comasările, dispozițiile ad-ministrative joacă un rol însemnat în asemenea situații. Ni se pare evident faptul că prezența sau absența stânii este aici *efectul* unei modificări *spațiale* a raportului teren cultivat—teren pășunat, fiind, deci, normal ca varianta de păstorit să fie stabilită în funcție de această modificare spa-țială și nu doar de unele efecte ale ei.

Personal consider că modalitatea de exploatare a *spațiului pastoral* pune la dispoziția cercetătorului un criteriu *funcțional* de tipologizare. Când propun ca variante ale păstoritului local-agricol *păstoritul cu pășune* și *păstoritul cu ogor* am în vedere diferențe funcționale notabile existente între ele.

Corespunzând fazei dezvoltării organice a hotarului sătesc și fazei rotației moină—cereale, *păstoritul cu pășune* presupunea o separare pronunțată a spațiului pastoral de spațiul agricol, o scăzută sau inexistentă implicare agricolă a turmei, absența târlirii sistematice, a tuturor reglementărilor comunitare legate de ea, a amenajărilor pastorale tipice ei. Păstoritul cu pășune implica menținerea turmei la distanțe apreciabile de sat, pe întinsele moine, și făcea obligatorie existența stânii, preponderent fixe. În absența târlirii, amenajarea pentru muls (staulul) trebuia să răspundă în primul rând nevoii de spațiu, folosindu-se deci forma circulară, un al doilea spațiu închis, în care să fie separate sterpele, nefiind întotdeauna obligatoriu, deoarece turmele obștești nu staționau pe parcele individuale. A fost interesant de constatat faptul că în sudul zonei Mescș, în satele Dragu, Ugruțiu, Voivodeni, prezența staulului rotund era combinată în perioada interbelică cu târlirea „fără staur”. Staulul rotund, simplu, era folosit doar pentru muls iar turma înnopta — pe terenul ce urma a fi târlit — neîngrădită, păzită întreaga noapte de proprietarul parcelei, pentru a nu se răzleți, păgubindu-l de cota de gunoi la care avea dreptul. Poate fi vorba aici de o semnificativă întârziere a trecerii de la amenajarea pastorală circulară, tipică păstoritului cu pășune, la viitoarele amenajări rectangulare cu două spații, caracteristice fazei evolute a păstoritului cu ogor.

Revenind la caracteristicile păstoritului cu pășune adăugăm faptul că distanțarea pășunii față de sat impunea profesionalizarea personalului pastoral și cultivarea unor practici pastorale specifice la nivel pragmatic și magic.

Păstoritul cu ogor corespunde fazei împărțirii hotarului satului în câmpuri și presupune complementaritatea spațială păstorit—cultivarea plantelor, turma staționând cea mai mare parte sau chiar întregul sezon pe terenuri *cultivabile* sau cultivate: înainte de recoltare — pe terenul odihnit și târlit, după recoltare — pe miriști, fânețe, mălăini. Reglementarea fazelor pășunatului este strictă, strâns legată de diversele stadii de dezvoltare a culturilor, amenajările pastorale sunt adaptate — în vederea târlirii — forme rectangulare a parcelelor, impunându-se treptat — în strânsă legătură cu îngustarea parcelelor după 1850 — staulul dreptunghiular cu două spații, mobil prin mutarea a trei pereți. Stâna — acolo unde nu dispăre, urmare a apropierii ogorului de vatra satului — devine mobilă, urmând staulul. Absența stânei presupune transportarea și prepararea laptelui în gospodărie, dispărând astfel atât baciul specializat cât și un întreg set de practici magice specifice.

Perioadei exploatării hotarului neîmpărțit în câmpuri îi corespund — după opinia noastră — o altă variantă a păstoritului local-agricol: *păstoritul individual*, bazat pe utilizarea individuală și nu obștească a spațiului (corespunzând variantei 4 la R. Vuia).

Păstoritul obștesc al satelor neimpărțite în câmpuri constituie o subvariantă a păstoritului cu pășune, subvariantă individualizată printr-un contact limitat cu spațiul agricol.

Fiecare variantă va avea subvariantele sale, stabilite — de astă dată — după criteriul morfologic.

NOTE

1. P. S. Aurelian, *Sistemele de cultură și raporturile lor cu starea socială*, Buc. 1891; G. Maior, *Politica agrară la români*, Buc. 1906; I. Claudiu, *Alimentația poporului român*, Buc. 1939; H. H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, vol. I—II; E. Sănduleac, *Compendiul istoriei „sistemelor agricole” din România în Terra Nostra*, vol. II, Buc. 1971; I. Vlăduțiu, *Etnografia românească*, Buc. 1973; V. Butură, *Etnografia poporului român*, Cluj-Napoca, 1978; I. Toșa, *Contribuții etnografice la studiul sistemelor de agricultură transilvăneană*, în AMET, 1974—1975, Cluj 1975; Gh. Iordache, *Ponderea sistemelor românești de agricultură în diferite epoci istorice*, în *Studii și comunicări de istorie a civilizației populare din România*, Vol. I, Sibiu, 1981; B. Ștefănescu, *Considerații asupra tehnicii agricole din Bihor în secolul al XVIII-lea. Sistemele de agricultură*, în *Crisia*, XIV, 1984.
2. *Histoire générale des techniques*, tom III, p. 536, apud B. Ștefănescu, *Evoluția agriculturii bihorene în lumina planurilor cadastrale (sec. XVIII—XIX)*, în *Crisia*, XIX, Oradea 1989 p. 521.
3. D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în sec. XVI*, vol. II, Buc. 1968.
4. C. Bucur, *Invarianță și variabilitate în păstoritul tradițional*, în AMET, X, 1978, p. 138—143.
5. H. H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, Buc. 1958. vol. I, p. 87.
6. *Ibidem*, p. 88.
7. *Ibidem*, p. 101.
8. *Ibidem*, p. 105.
9. *Ibidem*, p. 106.
10. D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în sec. XVI*, vol. II, p. 210, 212.
11. Vezi H. H. Stahl, *op. cit.* și B. Ștefănescu, *Evoluția agriculturii bihorene în lumina planurilor cadastrale (sec. XVIII—XIX)*, în *Crisia*, XIX, Oradea 1989.
12. I. Toșa, *Contribuții la studiul agriculturii tradiționale românești*, în *Crisia*, XIV, Oradea 1984, p. 366.
13. H. H. Stahl, *op. cit.*, p. 272.
14. G. Maior, *op. cit.*, p. 24.
15. V. Butură, *op. cit.*, p. 127.
16. D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în sec. XVI*, vol. I, Buc. 1967, p. 293.
17. H. H. Stahl, *op. cit.*, p. 257—258.
18. Vezi E. Sănduleac, *Compendiul istoriei „sistemelor agricole” din România, în Terra Nostra*, vol. II, 1971, p. 179, și Gh. Iordache, *Ponderea sistemelor românești de agricultură în diferite epoci istorice*, în *Studii și comunicări de istorie a civilizației populare din România*, vol. I, Sibiu, 1981, p. 65.
19. H. H. Stahl, *op. cit.*, p. 270—274.
20. V. Butură, *Adăposturile pastorale din Țara Moșilor*, în AMET, 1962—1964, p. 343.
21. Gh. Iordache, *op. cit.*, p. 65.
22. E. Sănduleac, *op. cit.*, p. 179.
23. I. Vlăduțiu, *op. cit.*, p. 199—200.
24. E. Sănduleac, *op. cit.*, p. 179.
25. Gh. Iordache, *op. cit.*, p. 70.

26. H. H. Stahl, *op. cit.*, p. 274.
27. *Ibidem*, p. 276.
28. Gh. Iordache, *op. cit.*, p. 71.
29. E. Sănduleac, *op. cit.*, p. 182.
30. *Ibidem*, p. 180.
31. I. Vlăduțiu, *op. cit.*, p. 199—200.
32. DIR, sec. XIII, vol. II, p. 116.
33. G. Maior, *op. cit.*, p. 24.
34. P. S. Aurelian, *op. cit.*, E. Claudian, *op. cit.*, I. Toșa, *op. cit.*
35. Gh. Iordache, *op. cit.*, p. 72.
36. E. Sănduleac, *op. cit.*, p. 180.
37. Gh. Iordache, *op. cit.*, p. 73.
38. *Ibidem*.
39. B. Ștefănescu, *Considerații asupra tehnicii agricole din Bihor în secolul al XVIII-lea. Sistemele de agricultură*, în *Crisia*, XIV, 1984, p. 388.
40. I. Toșa, *Contribuții la studiul agriculturii tradiționale românești*, în *Crisia*, XIV, 1984, p. 364.
41. T. Pamfile, *Agricultura la români*, Buc. 1913, p. 196.
42. I. Toșa, *Contribuții la studiul agriculturii tradiționale românești*, în *Crisia*, XIV, 1984, p. 365.
43. B. Ștefănescu, *Considerații asupra tehnicii...*, în *Crisia*, XIV, 1984, p. 416.
44. *Ibidem*, p. 399.
45. I. Vlăduțiu, *op. cit.*, p. 199—200.
46. B. Ștefănescu, *Considerații asupra tehnicii agricole...*, în *Crisia*, XIV, 1984, p. 393.
47. *Ibidem*, p. 401.
48. L. Botezan, *Producția agricolă în Transilvania în perioada 1785—1820*, în *Terra Nostra*, III, 1973, p. 166.
49. *Ibidem*, p. 167.
50. *Ibidem*, p. 167.
51. *Ibidem*, p. 169.
52. *Ibidem*, p. 166.
53. R. Vuia, *Tipuri de pășorît la români*, în *Studii de etnografie și folclor*, II, Buc. 1980, p. 237.
54. B. Ștefănescu, *Considerații asupra tehnicii agricole...*, în *Crisia*, XIV, 1984, p. 402.
55. vezi și Gh. Iordache, *op. cit.*, p. 69.
56. I. Vlăduțiu, *op. cit.*, p. 199—200.
57. L. Botezan, *op. cit.*, p. 170.
58. *Ibidem*.
59. *Ibidem*, p. 171.
60. *Ibidem*, p. 172.
61. *Ibidem*, p. 169.
62. I. Toșa, *Contribuții etnografice la studiul sistemelor de agricultură transilvăneană*, AMET, 1974—1975, p. 113.
63. *Ibidem*, p. 116.
64. B. Ștefănescu, *Considerații asupra tehnicii...*, în *Crisia*, XIV, 1984.
65. I. Toșa, *Contribuții etnografice...*, în AMET, 1974—1975, p. 113.
66. B. Ștefănescu, *Considerații asupra tehnicii agricole...*, în *Crisia*, XIV, 1984, p. 399.
67. L. Botezan, *op. cit.*, p. 176.
68. *Ibidem*, p. 177.
69. E. Sănduleac, *op. cit.*, p. 181.
70. I. Toșa, *Contribuții etnografice...*, în AMET, 1974—1975, p. 118.
71. C. Bucur, *op. cit.*, p. 129.
72. T. Herseni, *Soziologie des Hirtenwesens in Südosteuropa*, Darmstadt. 1971, p. VII/7 apud C. Bucur, *op. cit.*, p. 127.
73. C. Bucur, *op. cit.*, p. 129.
74. R. Vuia, *op. cit.*, p. 212.
75. *Ibidem*, p. 225.
76. *Ibidem*, p. 249.
77. *Ibidem*, p. 250—252.

PHASEN DES RÄUMLICHEN INTEGRIERUNGSPROZESSES DER VIEHZUCHT UND DER LANDWIRTSCHAFT IN DÖRFEN MIT LOKAL-AGRARER SCHAFZUCHT AUS NORDSIEBENBÜRGEN

(Zusammenfassung)

Der Verfasser schätzt aufgrund urkundlicher und bibliographischer Angaben sowie aufgrund von Feldforschungen die Entwicklung des quantitativen Verhältnisses zwischen Ackerboden und Wiese-Weidegrund in den nordsiebenbürgischen Dörfern im XII.—XX. Jh. Die Untersuchung geht von der Voraussetzung aus, daß es bereits im XII. Jh. feste Feldmarken gab, wobei diese unbedingt aus folgendem bestanden: a) humanisierter Wiese-Weidegrund; b) humanisierter Ackerboden; c) humanisierbarer verfügbarer Raum (Wald, Steppe, Sumpf). Es wird die Entwicklung des Verhältnisses zwischen diesen drei Begriffen in der ganzen erwähnten Zeitspanne verfolgt, wobei die Phasen des Vorgangs wie folgt festgesetzt werden: I. Phase der organischen Ausdehnung des humanisierten Raumes, die mit der Verallgemeinerung des Systems der Feldgrawirtschaft endet; II: Phase des Zweifeldersystems; III. Phase des Dreifeldersystems; IV. Phase der intensiven Nutzung der Feldmark. Es wird die allmähliche Integrierung des Ackerbodens und des Wiese-Weidegrunds festgestellt, wobei letzterer in manchen Fällen fast vollkommen verschwindet.

Zum Schluß bietet der Verfasser eine persönliche Typologie der lokal-agraren Schafzucht (die sich ausschließlich in der Feldmark vollzieht) eben aufgrund dieses räumlichen Verhältnisses, wobei er: a) Schafzucht mit Weide; b) Schafzucht mit brachliegendem Ackerboden („ogor“); c) individuelle Schafzucht unterscheidet. Diese vier Varianten unterscheiden sich voneinander durch: 1. Vorhandensein oder Fehlen der Schafherde im bebauten Feld; 2. Miteinbeziehung der Schafherde in den landwirtschaftlichen Prozeß (Düngen mittels Umziehen der Schafhürde, Verwertung landwirtschaftlicher Abfälle); 3. verschiedene Möglichkeiten der Organisierung des Wiese-Weide-Prozesses (Vereintyp, einbegriffenes Personal, Verteilung der Erzeugnisse); d) und Schafzuchtinventar.